

Kerkschatten (3):

HET GENADEBEELD VAN HANDEL

Ton Thelen

O.L.V. van Handel, "Troosteres der Bedrukten, Toevlucht der Zondaren"

Veertiende, mogelijk dertiende eeuw
lindehout, verguld
hoogte 35 cm

Maria, staande, met op de linkerarm het Kind en in de rechterhand de scepter. Om haar hoofd en borst is een sluier gedrapeerd. Maria en Kind zijn gekroond. Het Kind houdt een open boek in de hand.

Met deze korte aanduiding is lang niet alles over het beeld gezegd. Devotiebeelden hebben doorgaans een bijzondere geschiedenis, zo ook dit Maria-beeld van Handel.

Naar de legende verhaalt, is het gevonden in een dorenstruik, door een Bakelse herder op de heide die toen Handel was. Nu zijn de vindplaats en de omstandigheden op zich niet zo uitzonderlijk. Was de vondst van een Mariabeeld aanleiding tot het ontstaan van een devotie, dan is in de legenden die van de herkomst verhalen veelal sprake van een struik, een boom, een put of stromend water waarin een godvruchtige en eenvoudige ziel het Mariabeeldje aantrof. Het is steeds Maria zelf die aangeeft dat zij vereerd wil worden, doordat om het beeld wonderbaarlijke gebeurtenissen plaatsvonden. Louter fantasie of herhaling van wat men van elders wist, zijn deze legenden niet. Zij hadden een stichtelijke strekking en waren vol van

symboliek, die in de tijd zelf goed begrepen werd, maar waarvan de verwijzende betekenis in de loop der tijden uit het collectieve geheugen verdween. Als romantische verdichtfels zijn zij blijven voortleven.

Volgens de overlevering zou het ontstaan van de devotie teruggaan tot het begin van de dertiende eeuw. Dit is af te leiden uit de vermelding in het boek *Brabantia Mariana Tripartita*, dat werd uitgegeven te Antwerpen in 1632. Auteur is de Norbertijner kanunnik Aug. Wichmans, van de abdij Tongerlo en in die tijd pastoor in Mierlo en Aartspriester van Helmond. Wichmans beroept zich op de getuigenis van de toenmalige rector van de Handelse kapel, de Duitsordens priester Guilielmus (Wilhelmus) Moraeus, die in 1627 als zodanig werd aangesteld. Deze berichtte in 1629 aan Wichmans dat het devotiebeeld vóór meer dan 400 jaren gevonden moet zijn, "dewijl gemelde kapel, ouder dan de parochiekerk van Gemert, reeds zoveel eeuwen bestaan heeft".

Hoewel hiervoor aan de hand van archiefbescheiden tot op heden geen zeker bewijs is gevonden - bij de brand in 1709 ging het eigen kapelarchief verloren - is de overlevering waarvan Moraeus gewag maakte, niet zonder meer weg te schrijven als een verzinsel. Daarvoor is de tijdsaanduiding, hoe weinig precies dan ook, toch te zeer bepaald. Al is het niet aannemelijk dat Moraeus kennis heeft genomen van een origineel akte betreffende de kapelstichting - daarvan zou toch tenminste wel ergens een afschrift van zijn bewaard gebleven - is het evenmin aannemelijk dat de aanduiding voor de ouderdom van de devotie uit de lucht is komen vallen, of om welke reden dan ook verzonnen is. Dan zou elke datering, buiten memorie van mensen, toereikend zijn geweest.

De ouderdom van de devotie gold als een teken van voornaamheid, waarvan een zekere wervende kracht uitging. Houdt men er bovendien rekening mee dat de devotie geld in het laatje bracht, dan zou toch elke Maria-bedeveertplaats zich beijverd hebben in het opschroeven van de ouderdom? Het is opmerkelijk dat uit het onderzoek van Wichmans naar de Mariadevotie in Brabant blijkt dat Handel op de hoogste ouderdom aanspraak kon maken. Dat Handel hier enkel de kroon spande in de historisering en verdichting is weinig geloofwaardig. Bovendien blijkt Wichmans niet alleen te zijn afgegaan op wat hij van-horen-zeggen te weten kwam. Hij putte zijn kennis uit

gedrukte bronnen, maar ook uit oude handschriften en ging dikwijls zelf ter plaatse kijken. Over de Mariadevotie in Handel stond hem ook het onderzoek ter beschikking dat Henricus van den Leemputte had ingesteld naar de wonderbaarlijke genezingen te Handel. De Bossche bisschop Michaël van Ophoven (Ophovius, 1626-1637) had hiertoe in 1627 opdracht gegeven.

Hoe voorzichtig men ook de overlevering moet waarderen, kan men deze toch niet zonder meer de maat nemen met onze methodiek van historisch onderzoek en onze beleving van de tijd als een abstracte en meetbare grootheid. Zo blijkt in toponymen eeuwenoude kennis opgeslagen, waarvan de waarheid meermalen door later onderzoek wordt aannemelijk gemaakt of bevestigd.

Recent historisch onderzoek heeft voorts aangetoond dat de voormelde overlevering wel degelijk een kern van waarheid kan bevatten. De Duitse Orde, die in het bijzonder aan Maria was toegewijd, heeft waarschijnlijk omstreeks 1220 in Gemert haar eerste bezittingen verworven, door de toetreding tot de Orde van Rutger van Gemert, wiens erfelijk goed in Handel gelegen zou zijn.

In latere publikaties, vermoedelijk in aansluiting op Wichmans, blijft de overlevering in elk geval gelding behouden. Zij wordt ook vermeld in de *Hyperdulie of Heyligen eer-dienst tot Maria*, van de hand van Nic. Verbeeck, pastoor te Aarle-Rixtel van 1678-1700, verschenen in 1700 en gedrukt te Antwerpen door J. van Soest. Dit vermoedelijk in 1699 geschreven werkje was opgedragen aan de toenmalige commandeur van Gemert, Bertram Wessel van Loë tot Wissen (1691-1712). Van Loë staat bekend als een groot Mariavereerder. In 1700 liet hij boven de portiek in de voorgevel een vierregelig vers aanbrengen, waarin het ontstaan van de Mariadevotie in Handel zeer precies tot het jaar 1220 wordt teruggebracht:

" 't Is nu achtmael vijftig jaeren,
Noch zoo veelmael tien daerbij,
Dat Maria's beeld ervaeren
Door Mirakels ons maekt blij."

Biddende pelgrims rond de Mariatroot in de kapel van Handel. Foto van omstreeks 1895.

Ook hij zal zich hiervoor niet op bronnenonderzoek hebben gebaseerd, maar aansluiting hebben gezocht bij de overlevering. Dat hij precies op 1220 uitkomt, zal vermoedelijk met de gezochte schoonheid van het vers verband houden. Zeker is wel dat hij kennis had van de door Wichmans vermelde overlevering dat de devotie vóór 400 jaar zou zijn begonnen. Hij kan dit of gelezen hebben in de Hyperdulie, waarvan hij een exemplaar bezat, of mogelijk in het boek van Wichmans, dat ook in zijn bibliotheek kan hebben gestaan. Bij het opmaken van de inventaris van zijn bezittingen, na diens overlijden op 21 maart 1712, trof de Gemertse Duitsordenspastoor Petrus Gautius (1692-1736), verspreid door de vertrekken van het Gemertse kasteel enkele boeken over Maria aan. Van de bibliotheek zelf, die histori-

sche, theologische en spirituele werken bevatte, is helaas geen lijst opge-
maakt.

Wat is nu over de ouderdom van het genadebeeld zelf te zeggen? Komt de datering hiervan in de buurt van de door de overlevering toegeschreven ouderdom van de devotie? Jammergenoeg is dit aan de hand van het beeld in zijn huidige gedaante niet meer zo goed vast te stellen.

In 1914 is het genadebeeld door Helwege, in de befaamde Kunstwerkplaat-
sen Cuypers en Co. te Roermond, gerestaureerd en geheel verguld.

De restauratie van het beeld is verder gegaan dan alleen het conserveren en opknappen van het beeld, dat door de eeuwen enige schade had opgelopen. Het blijkt overgesneden en 'vervolmaakt' naar de nog meer realistische laat-
gotieke stijlform, in de beste tradities van de neogotiek. Dit is goed te zien aan de hand van een oudere afbeelding uit 1909, gepubliceerd in deel VI van de serie *Maria's Heerlijkheid in Nederland*, geschreven door J.A.F. Kronenburg. De bijgaande foto's maken dit duidelijk.

De plooien van het kleed van Maria zijn sterker aangezet en de hand die de scepter vasthoudt, is vervangen. Voorts is het hoofd van Maria anders en anders op de romp gezet. Had Maria oorspronkelijk een meer ingetogen en naar beneden neigende blik, nu kijkt zij je vanuit een andere hoek aan en is de blik meer open en direct gericht. Het sluik afhangende haar en de strakke hoofddoek zijn vervangen door gekruld haar en een geplooid hoofddoek. De andere uitstraling die het beeld na de restauratie en vergulding had gekregen, was al eerder opgemerkt. In 1925 stelde de toenmalige rector van de kapel, J.M.C. Castelijns (1922-1948) zich hierover in verbinding met het Atelier van Cuypers. Hij kreeg de verzekering dat het Maria-
beeld geen nieuw kopje had gekregen; zulks deed men niet, men restaureerde alleen. Kennelijk heeft men zich in Roermond niet goed van de gang van zaken indertijd vergewist: de metamorfose is immers onmiskenbaar.

Volgens Kronenburg zou het beeld gedateerd moeten worden op begin veertiende eeuw. Hij ging af op de expertise van Petrus Cuypers en van de oudheidkundige dr. G.F. Xavier Smits. Deze laatste hield nog de mogelijk-
heid open dat het beeld, naar de uiterlijke verschijningsvorm, uit het laatste

Links het devotiebeeld, naar Kronenburgs "Maria's Heerlijkheid in Nederland"; Rechts het devotiebeeld na de vergulding.

kwart van de dertiende eeuw kon dateren. Het is de periode van de overgang van de vroege gotiek naar de hooggotiek. Daarmee stond voor hem vast dat de overlevering in elk geval naar het rijk der fabelen moest worden verwezen.

Er is nog een ander oordeel over de ouderdom van het beeld. Een Franse oudheidkundige, pater Petrus Suau S.J., verklaarde desgevraagd dat het beeld uit de vroege gotiek stamde, dat wil zeggen het begin van de dertiende eeuw. Deze verklaring zou zich in het kerkarchief van Handel bevinden. Kronenburg, die deze verklaring in zijn boek aanhaalde, plaatste hierbij de curieuze kanttekening dat Suau zich met een eeuw zou hebben vergist! In Frankrijk zou de vroeggotiek immers een eeuw eerder zijn begonnen dan in Nederland. Maar wie zegt dat het beeldje uit onze contreien afkomstig is? Smits maakt de verwarring nog groter. In *St. Lucas*, jaargang 1908/1909, de Nederlandstalige uitgave van het *Bulletin des Metiers d'arts*, schrijft hij dat het oorspronkelijke Mariahoofdje door vandalisme was afgezaagd en geroofd, waarna er "een lelijk modern kopje op de immer geschonden romp werd geplaatst". Maar had hij hiermee wel gelijk? Wat hij voor lelijk aanzag, was dat niet juist het oorspronkelijke kopje? In de tijd van de neogotiek wist men de vroeggotiek niet steeds op haar waarde te schatten.

Een getuigenis uit 1854 roept twijfels op over de juistheid van de bevinding van Smits. Rector Jac. de Wit (1850-1883) bericht dat jaar aan de Bossche bisschop over vernieling en diefstal in de Handelse kapel. "Men heeft het kastje van de Lieve Vrouw geopend door middel van een bijtel; en het beeld van hare sierraden beroofd: een kleed dat zij aanhad en met galon bezet was en gouden franjes, een zilveren scepter en 2 zilveren kroontjes van Onze Lieve Vrouw en het Kindje zijn meegenomen; ook het hoofd van het beeldje is gebroken, daar het kroontje met eenige schroeven vast geschroefd was." Smits nu dacht dat het gegeven dat het hoofdje zich los op de romp bevond, wat een gevolg was van dit vandalisme, te maken had met het gebruik devotiebeelden met prachtige gewaden aan te kleden. Om nu te voorkomen dat het hoofd van Maria hieronder verborgen zou gaan, kwam het voor dat het hoofd van de romp werd gescheiden, waarna het weer bovenop de mantelkraag werd teruggezet. Voor dit gebruik, dat volgens Smits in de baroktijd in zwang was gekomen, had hij overigens

geen goed woord over. Blijkens de brief van rector De Wit heeft Smits aan zijn interpretatie nogal de vrije loop gegeven.

Bij zijn ambtsaanvaarding trof rector Joh. van de Laarschot (1883-1916) in de sacristie nog een tweede Mariabeeldje aan. Hij heeft dit van de polychromie laten ontdoen en het vervolgens, omhangen met een rozenkrans, onder een stolp geplaatst op het kleine altaar aan de zuidzijde. Maar wat was nu het eigenlijke devotiebeeld? Van de Laarschot wist het niet. Hij ging hierover te rade bij de Norbertijner pater Gerlacus van den Elsen. Deze stelde in die tijd archiefonderzoek in naar de geschiedenis van de Duitse Orde, waarvoor hij enkele keren het Staatsarchief in Düsseldorf raadpleegde. Daarin trof Van den Elsen een register aan van de Gemertse parochiekerk, opgemaakt door de Duitsordenspastoor Albertus Strijbos (1590-1624). Deze meldt hierin het bestaan van twee Mariabeelden, waar hij spreekt over "twe cassen: int een Ons Lieve Vrowe, die men dregt, ind ander Ons Lieve Vrouw in der not". In navolging van wat Van den Elsen hem hierover schreef, ging ook Van de Laarschot ervan uit dat het beeldje uit de sacristie waarschijnlijk het zogenoemde "beeld in de nood was". Hij tekende hierbij aan dat dit echter niet het oudste was en het beeld dat voorheen voor het echte werd gehouden. Omdat de twijfel kennelijk bleef knagen, schreef hij hierover in 1889 naar de Bossche bisschop, Adrianus Godschalk (1878-1892). Als handreiking ter verificatie stuurde de bisschop hem een afschrift van de brief van rector De Wit over het vandalisme in 1854.

Dit voor "Onze lieve vrouw in de nood" gehouden beeld, waarvan bijgaand een afbeelding, meet 39 centimeter. Hoewel het hout waaruit het is gestoken van oudere datum is en een hogere ouderdom suggereert, wat tot de verwarring indertijd zal hebben bijgedragen, is het snijwerk volgens de een waarschijnlijk negentiende-eeuws. In de inventaris van het kerkelijke kunstbezit van Handel wordt de ouderdom van het beeld op mogelijk de zeventiende eeuw gehouden. Dit wellicht dan jongere beeld is niet het noodbeeld, maar het draagbeeld waarover Strijbos sprak en waarvan het oorspronkelijke exemplaar dan kennelijk verloren is gegaan. In de negentiende eeuw verkeerde men in de mening dat het "beeld in de nood" een vervangingsbeeld was om in woelige tijden plunderaars op een dwaalspoor te brengen.

Het draagbeeld

En woelige tijden heeft de Handelse kapel inderdaad gekend. In 1588 werden door rondtrekkende soldaten vernielingen aangericht aan de kapel, kostbaarheden, ondermeer van het Mariabeeldje, gestolen en het lood uit de vensters en goten gehaald. Hoewel spoedig daarop de kapel weer in haar luister werd hersteld, hield in 1599 nogmaals een bende soldaten huis in de kapel: zij plaatsten zelfs hun paarden hierin. Om erger te voorkomen zijn toen de twee Mariabeeldjes en nog andere zaken op het Gemertse kasteel in veiligheid gebracht. Het was de periode van de Tachtigjarige Oorlog, waarin de soevereiniteit van Gemert meermalen geschonden werd. Gedurende de jaren 1648-1662, toen de Staten-Generaal door toedoen van commandeur Ulric van Hoensbroek zich wederrechtelijk het bezit over Gemert had toegekend, was de kapel aan de eredienst en de bedevaart onttrokken. Ook toen is het devotiebeeld elders opgeborgen. Wellicht heeft het draagbeeld deze 'rampspoed' niet overleefd. Het wordt althans in latere beschrijvingen niet meer vernoemd. Curieus is wel dat de afbeelding in de Hyperdulie meer overeenkomt met het draagbeeld dan met het devotiebeeld. Dit zegt echter nog niets.

Van de brand van 1709, die het dak van het vernieuwde priesterkoor trof, had het beeld niets te lijden, omdat het vuur zich niet verder door de kapel verspreidde. Afgezien van het jaar 1854 is het beeld van baldadigheid gespaard gebleven. Het is in 1919 wel nog door diefstal enkele dagen vervreemd, maar het kwam al spoedig ongeschonden terug.

De devotie richtte zich ook in Handel niet alleen op Maria, maar ook op het beeld zelf, dat letterlijk met dankbaarheid voor de verkregen gunsten en hulp in de nood werd bekleed. Al uit de veertiende dateert het gebruik om devotiebeelden met sierlijke gewaden aan te kleden en een edelmetalen kroontje erop te plaatsen, of met kostbare sieraden omhangen. Om de kunstzinnige waarde van het beeld bekommerde men zich niet; ten behoeve van de aankleding werd het beeld vaak enigszins bijgewerkt. Het spreekt voor zich dat deze versieringen begerenswaardige objecten waren voor dieven.

Ook het Mariabeeld in Handel was prachtvol opgetuigd. De eerste vermelding hiervan deed Strijbos in zijn register van de Gemertse kerk. Het kon niet mooi genoeg zijn. Ook de troon waarop Maria zetelde, deelde in de

verering en de dankbaarheid. In 1838 kreeg Maria in Handel een zeer fraai uitgevoerde troon. Zij stond midden in de kerk opgesteld.

In 1897 werd begonnen met de restauratie en uitbreiding van de kapel, onder uitvoering van ir. Jos.Th.J. Cuypers, de zoon van de vermaarde neogotieke kerkenbouwer dr. P.J.H. Cuypers. Bij gelegenheid van het voltooiën van de verbouwing in 1902 werd de oude troon door een nieuwe vervangen, die gemaakt was door de kunstenaar Lenaerts uit Roermond. Bij de viering van het zevende eeuwfeest in 1920 kregen Maria en het Kind Jezus een gouden kroon.

Eind dertiger jaren werd de troon verplaatst naar de zijbeuk, die sedertdien als Mariakapel dienst deed. Uit dankbaarheid dat men in Handel de Tweede Wereldoorlog veilig was doorgekomen, lieten de Broeders Penitenten in deze kapel de opaline versiering aanbrenge. Zij werd in 1954 vervaardigd door Max Weiss uit Roermond, die vier jaar eerder de kapel van gebrandschilderde ramen had voorzien. Later is de troon aan de smaak van de tijd aangepast.

Zo heeft elke tijd en elke stroming in de kunst zijn stempel gedrukt op de Handelse kapel en op eigen wijze uiting gegeven aan de devotie jegens Maria. Het devotiebeeld zelf draagt daarvan ook de merktekenen.

Hoe oud het beeld nu eigenlijk is en wat daaraan in het verleden 'gesleuteld' is, kan alleen door röntgenfotografie en dendrologisch onderzoek worden vastgesteld. Dit laat de devotie onverlet, waarin velen hedentendage nog steeds een dankbare toevlucht zoeken bij Maria in Handel.

Of het historisch onderzoek nog iets naders over de ouderdom van de devotie aan het licht zal brengen, wie weet ...

Bronnen:

- Cyrillus en Canisius, O.L. Vrouw van Handel. Hare geschiedenis bij de viering van het zevende eeuwfeest 1220-1920, Helmond 1920.
- Elsen, G. van den, Handboekje bij eene bedevaart ter eere van Onze Lieve Vrouw naar Handel onder Gemert, Tilburg 1887.
- Kronenburg, J.A.F., Maria's Heerlijkheid in Nederland. Geschiedkundige

schets van de vereering der H. Maagd in ons Vaderland, van de eerste tijden tot op onze dagen, deel VI, Amsterdam 1909.

- Lathouwers, P., Bij Maria in Handel, Handel 1985.
- Lathouwers, P., Handel, een Mariaoord, in T. Thelen (red.), Commanderiej Gemert. Beeldend Verleden, Gemert 1990, 87-103.
- Lathouwers, P., Van "Haenle" tot "Handel", in H. Mélotte (e.a.), Kinderen van Maria. De bedevaart van Valkenswaard naar Handel, Valkenswaard 1993, 45-69.
- Margry, P.J., Bedevaartplaatsen in Noord-Brabant, Eindhoven 1982.
- Peijnenburg, J., Zij maakten Brabant katholiek. De geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch, 2 delen, 's-Hertogenbosch 1987, 1988.
- Schutjes, L.H.C., Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch, deel 3 en 4, St. Michielsgestel, 1872, 1873.
- Wichmans, Aug., Brabantia Mariana Tripartita, Antwerpen 1632.
- Gemeente-archief Gemert, Gedeponeerd archief parochie Handel, diverse stukken. (Met dank aan Peter Lathouwers)